

РИНКОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ: КОНЦЕПЦІЇ ТА РЕАЛІЇ*К.С.Задирако*

Ми живемо в епоху загостреної економічної рефлексії, напруженої та витонченої економічної самосвідомості, коли питання економічного буття владно зайняли в думці та почутті одне з перших місць.

С. Булгаков “Філософія господарства”

Нарешті, після довгих років тупцювання на місці ми розпочали реформування нашої економіки та створення ринкового господарства. Але в багатьох економістів та юристів викликає серйозне занепокоєння питання про правильність вибору самої моделі реформування. Чи враховують наші реалії прибічники неконсервативних або неоліберальних методів? Як писав відомий американський науковець Мільтон Фрідмен в роботі “Чотири кроки до свободи”, присвяченій проблемам реорганізації економіки країн Східної Європи: “Можливо визначити не кінцевий пункт нашого руху — сучасну ринкову економіку, а початковий пункт на шляху до неї. Адже множина можливих для реалізації кроків визначається не кінцевою, а початковою точкою”, — стверджує він. Чи в достатній мірі врахована ця обставина нашими реформаторами, і до яких наслідків може призвести недоврахування конкретної ситуації?

Можна багато говорити про причини, що сприятимуть сприйняттю ринкових ідей та визнанню необхідності реформ. Зазначимо лише найбільш істотну. До речі, серед певної частини соціологів, юристів та економістів ще досі існує думка, ніби проведення реформ було викликане не об'єктивними причинами, що склалися в економіці країни, а суто суб'єктивними, волюнтаристськими рішеннями.

Наша економіка від початку 80-х років перебувала в кризовому режимі псевдо екстенсивної економіки. Для неї було характерно пере накопичення, приховані надлишкові резерви праці, постійне збільшення фондоемкості та капіталоємкості, втрата безперервності процесу розширеного виробництва, зростання частки незавершеного будівництва, втрата стимулюючих функцій заробітної плати, зниження темпів зростання, а згодом, і обсягів виробництва. Проявилася тенденція до саморозпаду економіки, з

одного боку, як наслідок зростаючого бюджетного дефіциту та відриву грошового інвестування від матеріального забезпечення, з іншого — як результат невизначеності у відтворювальному циклі. Це призвело до розриву грошових і натуральних оборотів на всіх рівнях господарства.

До початку 90-х років у народному господарстві спонтанно склалася структура сировинного і паливно-енергетичного, інвестиційного і споживчого комплексів. Вона відразу стала основою інвестиційної інфляції. Розподіл інвестицій здійснювався пропорційно фондам, задіяним у кожному з комплексів. Це дещо стримувало інфляцію, епіцентром якої був інвестиційний комплекс. Але водночас діяв постійний вектор економічних зусиль, спрямованих на номінальне вирівнювання темпів росту інвестицій, суспільного продукту та споживчих доходів. Отже, інфляція слугувала ніби формою номінальної перебудови екстенсивної економіки в інтенсивну. Щоб така перебудова стала реальною, була необхідна капіталізація економіки та перехід до ринку.

Нормальна економіка не може існувати без ринку. Політизована економіка створює свої особливі ринкові відносини в межах політизованої структури. Централізована планова економіка спирається на грошові відносини, має фінанси, бюджет, банки, в грошах вимірює заробітну плату, розподіляє і продає продукцію по встановлених цінах, фінансує інвестиції, зарплату та інші доходи тощо. Однак, це — псевдо ринок, де пріоритет належить не ринковим товарно-грошовим відносинам, а відносинам грошово-бюджетним. Ціни малорухомі і регулюються у своїй динаміці бюджетним дефіцитом. Посередницька підприємницька діяльність відсутня, спекуляція визнана кримінальною та карається законом. Суб'єкти ринку — монополісти.

Саме макроекономічна потреба в реформуванні економіки обумовила необхідну глибину ринкової трансформації, що досягла рівня первинної дополітизованої соціально-економічної структури суспільства. Грошові відносини належать до політизованої структури суспільства та складають псевдо ринок. Такою була реальність.

Пасивність чи активність людей у період реформування економіки залежать від того, чи врахований у алгоритмі реформи парадокс, згідно з яким держава, як суб'єкт реформи повинна дистанціюватися в її процесі від економіки. Поки що входить

протилежне: держава будує не ринкову економіку взагалі, а ринкову економіку держави. Ринок, його грошові обороти повинні замикатися на собі, а не на державному бюджеті. Стабілізація бюджету не може бути тією головною метою, яка перекриває головні проблеми створення ринкової економіки. Якщо ж в центр поставлена стабілізація діючої фінансово-грошової системи на чолі з бюджетом, держава не міняє свого становлення до економіки — не дистанціюється. Реформа не повинна проводитися таким чином, щоб держава, виходячи з економіки в одні двері (наприклад, змінюючи примат бюджетно-грошової системи приматом банківської), поверталася в другі двері (наприклад, як приватизатор, котрий проводить приватизацію адміністративно, тобто поза ринком, без опори на ринкові структури і механізми).

Подвійна роль держави проявляється не тільки в галузі співвідношення ринку і бюджету, але й сфері товарного територіального ринку, котрий будуватиметься в процесі комерціалізації масовою господарською творчістю трудящих. А сьогодні держава ставить робітників у пасивну позицію, підмінює масову економічну творчість адмініструванням. З цього витікає відсутність соціально-економічного базису реформи.

Цілком очевидно, що тут виходять на поверхню і захоплюють увагу суспільства стратегічні пласти ринку, обумовлюючи його ефективність, та рівномірність економічного зростання та підвищення добробуту. У тій мірі, в якій матеріальним базисом ринкової економіки на цьому етапі є динамічні /втягнуті в ринкові обороти/ та збалансовані в динаміці капітальні, товарні та грошові ресурси економічного зростання, метою даного етапу реформи повинне стати інституційне оформлення економіки, яке дозволить чітко відділити кістяк народного господарства у вигляді великих акціонерних капіталів від ринку взагалі та закріпити лідерство великих капіталів як основи загального циклічного регулювання ринку.

Останнє жорстко ставить проблему якості суб'єкта (власника) та суб'єктивної структури економіки. Повинна бути сформована за допомогою держави в союзі з підприємцями та фінансово-грошовою системою економічна еліта — власник великої акціонерної власності (стійких ядер економіки, в тому числі акціонерних бан-

ків). Стане у потребі не тільки продовження процесу акціонування через сукупність великих банків капіталу, але й корекція приватизації: викуп державною створеної на перших етапах приватної власності та її перепродаж. У підсумку економіка повинна отримати двох лідерів — капітал і держава, останню — у вигляді соціального суб'єкта, метою якого є соціалізація і гуманізація ринку.

Звичайно, є певна загальна логіка розвитку цивілізації, як от ринку, політичної системи, соціальної структури. Можна виокремити навіть деякі закономірності переходу від тоталітаризму до авторитаризму та від останнього — до демократії. Але в кожній країні ці закономірності втілюються по-своєму. І це не можна не враховувати, коли йдеться про реформування посткомуністичних суспільств, де стоїть завдання ніяк не модернізації економіки та демократизації режиму, а створення базису та надбудови наново. В таких умовах механічний зліпок чужого досвіду може лише завести у глухий кут, у безвихідь.

Той же Фрідман твердив про шкоду штучного підходу до рішення проблем Східної Європи, сам спробував створити для неї модель, певні “правила гри”, придатні скоріше в лабораторних умовах. Вони також ґрунтуються на досвіді того, що вже колись було, причому в інших цивілізованих умовах, але не враховують реальності, породженої комуністичним спадком. Втім, можливо західній людині (навіть аналітику) дійсно важко у всій повноті усвідомити ступінь перекручення нашого буття та свідомості.

Тим часом, визнані теоретики політичної економії, на яких наша офіційна наука до недавня дивилася зверхньо, в своїх працях постійно зазначили таку важливу думку: економіка як наука про раціональне та ефективне господарство стикається в основному з так званою “економічною людиною”, яка оцінює будь-яку господарську ситуацію виключно з економічних позицій. У реальному житті людина — істота непередбачена, її поведінка є не завжди раціональною не тільки з економічної точки зору формування ринкового менталітету — шлях не тільки вельми складний, а й соціально небезпечний, якщо не враховувати його, на початках непомітних, але дуже підступних супутників — ринкового та, тісно переплетеного з ним, грошового фетишизму, заморожуючого заве-

сти країну в злидні. Дійсно, основою ринкової моделі господарювання є приватна власність. Саме вона забезпечує свободу творчості, прийняття економічно ефективних рішень, а відтак, забезпечує зростання виробництва і добробуту. Однак не слід забувати слова М.Бердяєва про власність, яка може зробити з людини раба матеріального світу, раба об'єктів (Бердяєв М. Про рабство і свободу людини. Париж, 1939.с.155)

В наш час власність чим раз більше втрачає індивідуальний характер. Таким є, насамперед, характер грошей, цього, за словами Бердяєва, “великого поневолювача людини і людства”.

Не слід також забувати, що сучасні зрілі форми ринкової економіки походять від протестантської етики, яка ґрунтується на релігійній аскезі. В своїй фундаментальній праці “Протестантська етика та дух капіталізму” М. Вебер підкреслював, що “в міру того, як аскеза переходила з чернечої келії у професійне життя та набувала панування над світською моральністю, вона почала відіграти певну роль у створенні того грандіозного космосу сучасного господарського устрою, пов'язаного з технічними та економічними передумовами механічного та машинного виробництва, який в наш час піддає непоборному примусу кожну окрему людину, формуючи його життєвий стиль”.

Разом з тим Вебер зазначав, що турбота про світські блага, котра повинна обтяжувати пуританина не більш, ніж легкий плащ, який можна в любий час скинути, перетворилася волею долі в “сталевий панцир”. Проте тінь, привид релігійної ідеї в тій або іншій формі “блукає світом” (Вебер М. Вибрані твори. М.990.С. 206).

Інша справа — ринковий фетишизм, з'єднаний з нашим збоченим економізмом. В соціальному плані він може створити таких мутантів, про яких поки що можна тільки здогадуватися.

Нормальна ринкова економіка в результаті тривалого еволюційного розвитку врівноважила суспільні сили, створивши добродієне тло соціального консенсусу, яке сприяє забезпеченню стійкого національного економічного розвитку країн. Це рівновага між силами центральних державних структур, що здійснюють загальне керівництво країною та силами територіальних, юридичних,

національних та господарських автономій, силами вертикальної та горизонтальної організації суспільного життя, між силами, об'єднуючими роботодавців та найманих робітників тощо, нарешті, це рівновага між стихійними силами ринку та силами, що здійснюють пряме та побічне адміністрування, без чого не може існувати жодне ринкове господарство. Відсутність надійної адміністративної влади неминуче призводить до хаосу. Країна, що довгий час жила в умовах жорстоких адміністративних обмежень центральної влади, раптом опинилась без будь-якого адміністративного стрижня, втягається у вирій хаосу, тим швидше та глибше, чим різкіше та безглуздіше відбувається розрив зі старим типом регулювання. В таких умовах стихія ринку може перетворитися у руйнівну силу, здатну наробити більше шкоди ніж користі. Тому-то перехід від планової економіки до ринку відбувається дуже важко, навмання, а не обачливо, з використанням позитивних моментів державного планування як способу упорядкування економічних процесів. У сучасній ринковій економіці не стихійний ринок, а держава стає суб'єктом загальноекономічного процесу, втручається в економічний процес і за допомогою податкової та грошової політики, і через прямі фінансування виробництва пріоритетних товарів та послуг. Втручається, регулює, але не бере на себе все: ціни, акціонування, приватизацію тощо, як це дотепер відбувається у нас. Держава, а точніше, уряд, повинні чимось поступитися професіоналам та суб'єктам істинного, а не псевдо ринку, який ми поки що будуємо.

Усе таки курс на приватизацію є вірним, іншого шляху немає. Але найбільша небезпека — це дискредитація ринкової економіки через помилки, нерозумність, непрофесіоналізм, а найбільша надія — це наш народ, котрому треба подолати звичну психологію, перестати сподіватися на те, що хтось вирішить наші проблеми. Коли більшість населення відчує себе власниками або людьми, причетними до результатів своєї праці, реформи придбають реальний шанс на успіх.